

УДК 340.13

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ВІД МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ LEGAL RESPONSIBILITY: FROM PAST TO PRESENT

Зелена І.В.,
*ад'юнкт кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

У статті розглянуто та охарактеризовано процеси становлення теорії юридичної відповідальності, висвітлено особливості розуміння юридичної відповідальності на різних етапах розвитку суспільства, починаючи від давніх часів та закінчуючи сьогоденням. Розкрито поняття юридичної відповідальності у взаємозв'язку із соціальною відповідальністю. Зосереджено увагу на необхідності розгляду юридичної відповідальності у єдності негативного та позитивного аспектів.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, широке праворозуміння, негативний аспект, позитивний аспект.

В статье рассмотрены и охарактеризованы процессы становления теории юридической ответственности на разных этапах развития общества, начиная с древних времен и заканчивая современностью. Раскрыто понятие юридической ответственности в взаимосвязи с социальной. Сосредоточено внимание на необходимости рассмотрения юридической ответственности в единстве негативного и позитивного аспектов.

Ключевые слова: социальная ответственность, юридическая ответственность, широкое правопонимание, позитивный аспект, негативный аспект.

The article reviews and describes the processes of formation of the theory of legal responsibility, highlighted particular understanding of legal responsibility at different stages of development of society, from ancient times and ending with the present. Revealed the notion of legal responsibility in relation to social responsibility. Attention is concentrated on the need to consider legal responsibility in the unity of the negative and positive aspects.

Key words: social responsibility, legal responsibility, broad comprehension, negative aspect, positive aspect.

Постановка проблеми. В юридичній літературі існують різноманітні погляди на поняття юридичної відповідальності. Не зважаючи на те, що за останні десятиліття ця проблема була предметом дослідження значної кількості вчених, розробити єдине її визначення як правового явища так і не вдалося. Ситуацію, яка склалася можна пояснити різноплановістю підходів та методів, що використовуються при вивченні феномена юридичної відповідальності, складністю, багатоплановістю зазначеного явища, а також

його широкими соціально-регуляторними властивостями.

Грунтовне дослідження юридичної відповідальності неодмінно пов'язане з послідовним вивченням процесу виникнення та розвитку концепцій щодо її розуміння в умовах використання сучасної методології, так і в контексті генезису відповідної системи правових знань.

Стан дослідження. Проблемам теоретичного осмислення феномену юридичної відповідальності присвячені дослідження представників загальнотеоретичної юри-

спруденції, а також окремих галузевих наук, зокрема С. С. Алексєєва, Б. Т. Базилєва, С. М. Брагуся, О. В. Іваненко, М. І. Козіюбри, М. А. Краснова, Д. А. Ліпінського, М. С. Малєйна, І. С. Самошенка, О. Ф. Скакун, Н. Д. Табунова, В. Л. Тархова, М. Х. Фарукшина, Р. Л. Хачатурова, Л. С. Явича, Р. Г. Ягютяна та інших.

Метою цієї статті є характеристика процесу становлення теорії юридичної відповідальності для досягнення якої, у комплексі з використання історичного та спеціально-юридичного методів, необхідно вирішити наступні завдання: висвітлити особливості розуміння поняття відповідальності на різних етапах розвитку суспільства; розкрити поняття юридичної відповідальності у взаємозв'язку із соціальною відповідальністю.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби осмислення проблеми «відповідальності» були зроблені давньогрецькими філософами через призму античної етики, розмірковування над питанням про те, що є найвищим благом для особи і яким чином це благо реалізується. При цьому вивчалися джерела відповідальності та її історичні прояви, проблема співвідношення добровільного та примусового, свідомого та несвідомого, об'єктивного та суб'єктивного, вільного та необхідного в даному феномені.

Категорія відповідальності в античній філософії була пов'язана з проблемами поведінки особи, що пов'язувалася з процесом самовдосконалення особистості, вмінням розрізняти добро і зло, розумом та почуттями, свободою, справедливістю та рівністю. Так, Демокрит стверджував, що людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з точки зору оточуючих, але й з позицій власного морального ставлення до них [1, с. 52, с. 170].

Платон у своїх діалогах «Держава» та «Закони» пов'язує відповідальність із свободою волі, розглядаючи останню як внутрішню якість мотивів людини. Аристотель, будучи послідовником Платона, переосмислюючи поняття свободи волі у «Никомаховій етиці» та «Політиці» розглядає індивіда, наділеного моральними якостями, не лише у його співвідношенні з іншими людьми, а у взаємозв'язку із державою. Він наголошує на тому, що людина, маючи свободу вибору, живе і діє в рамках норм поведінки, корисних для міста-держави, гармонійність в якій досягається завдяки доброчесності і щастю громадян [2, с. 1].

Під значним впливом ідей давньогрецьких філософів сформувалися теоретичні погляди і римського оратора, мислителя та діяча Цицерона. У своїх працях «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки» він розмірковує не лише над державно-правовими явищами, але й здійснює аналіз поняття відповідальності, розглядаючи її як певний зв'язок суспільства та особи, що знаходить свій прояв у взаємному впливі.

Так, наприклад, Цицерон зазначав, що повноваження виборних посадових осіб Римської держави, обмежувались одним роком служби; для переобрання на посаду було встановлено десятирічний термін; до відповідальності як під час державної служби, так і по її закінченню можна було притягати будь-яку особу; по закінченню каденції передбачалася процедура звітування, від якої звільнявся лише диктатор; існував інститут інтерцесії – громадського осуду; постанову диктатора можна було оскаржити у формі так званої «провокації» і цензурна комісія від імені народу мала право відмінити постанови магістрата [3, с. 232].

Думка щодо взаємного впливу оточення на особу була підтримана й видатними філософами епохи Просвітництва: Ш. Л. Монтеск'є пов'язував поганих нравів суспільства з деспотичною формою правління; Ж. Ж. Руссо вважав, що людину псує економічна нерівність. Роберт Оуен відмічав, що «будь-якому суспільству за допомогою належних засобів можна надати певного характеру, починаючи з кращого до найгіршого, з неосвіченого до найрозвинутішого» [4, с. 73].

Французькі матеріалісти порушили питання про відповідальність суспільства перед своїми громадянами, замінивши однобічний зв'язок «суспільство-особистість» на взаємовідносини «суспільство-особистість-суспільство». Так, П. Гольбах наголошував, що суспільство має бути відповідальним за вади своїх членів, через те, що «у зіпсованих суспільствах необхідно й самому бути зіпсованим, щоб бути щасливим», оскільки «не природа створює поганих людей, а державні установи примушують їх бути такими» [5].

На думку Г. Спенсера, співвідношення між суспільством і особистістю передбачає переважання цілого над частиною, суспільства над індивідом. Але суспільство має по відношенню до особистості не тільки права, але й обов'язки. На відміну від точки зору О. Конта, де індивід не є самостійною організаційною частиною суспільства, Г. Спенсер вважає, що суспільство не може і не повинно поглинати окрему особу і «розчиняти» її в собі. Особистість індивідуальна і самостійна. Тобто простежується певний прогрес у розвитку поглядів на відповідальність, який полягає в тому, що в процесі соціального розвитку відбувається усвідомлення і виокремлення ролі особистості в соціальному організмі, її самостійної діяльності, але з урахуванням вимог соціуму, усвідомлення наслідків.

Дещо інакшою є позиція англійського вченого Дж. Мілля на думку якого всі дії, які, очевидно, становлять обов'язок людини, повинні виконуватися під страхом справедливої відповідальності перед суспільством. Покарання впливає на волю. Очікування покарання детермінує поведінку таким чином, що індивід утримується від одних дій і здійснює інші. У випадку, якщо людина не могла не вчинити саме так, а її карали, то покарання вважалось несправедливим [6, с. 14-15]. У своєму есе «Про свободу» Дж. Мілль зазначає, що все суспільство має чітко знати, хто що робить, а коли щось не робиться, то з чисті провини. Якщо відповідальні нікому не відомі, то й ніякої відповідальності немає. І навіть коли вона є, то її поділ обов'язково тягне за собою її зменшення. Аби підтримувати її на вищому рівні, потрібно, щоб існувала одна особа, якій дістанеться вся слава за здійснене добре й уся ганьба за те, що зроблено погано [7].

Концепція відповідальності, яка розроблена представниками марксизму, будується на основі методологічного аналізу проблем співвідношення свободи та необхідності взаємовідносин особистості та суспільства. Відповідальність трактується як історично зумовлене суспільне явище, на підставі класового та історичного підходу розуміння діяльності людини в органічному зв'язку з потребами розвитку суспільства. Базуючись на ідеях К. Маркса, В. І. Ленін розглядав відповідальність у нерозривному зв'язку з дисципліною та організованістю [8].

Отже проблематика відповідальності в суспільстві присвячена велика кількість праць вчених, починаючи з періоду античної філософії, закінчуючи теоретичними доробками сучасних вчених. Постійне обговорення зазначених проблем та пошук єдиної концепції проявляє їх значення для соціуму. Однак на різних етапах розвитку політичної та правової думки вони наповнювались різним змістом.

Аналіз окремих праць представників минулого дає можливість прийти до висновку, що філософи та науковці різних часів, досліджуючи проблеми відповідальності, неодмінно приходили до незаперечного зв'язку її з особою та суспільством. Цей зв'язок розглядався найчастіше як взаємний: суспільство впливає на особу, а особа здійснює свій вплив на суспільство. Це породжує розуміння відповідальності не лише як явища внутрішньо особистісного, але й соціального.

Сучасна наука, з урахуванням існуючих теоретичних досліджень, діалектичний взаємозв'язок між особою та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками, розглядає як соціальну відповідальність.

Соціальна відповідальність знаходить свій прояв в складному, динамічному й суперечливому процесі розвитку суспільства, де характер особистої участі людини визначається напрямом і соціальними наслідками конкретної діяльності. Напрямок і сама діяльність обираються вільно, шляхом зробленого вибору. У цьому сенсі соціальна відповідальність визначається як міра свободи.

У будь-якій ситуації вибір людини детермінований її потребами та інтересами і у той самий час визначає обрану позицію з низки можливих варіантів. «Якщо свобода передбачає можливість вибору, то відповідальність – це оцінка вибору, рішення, вчинку, їх користі чи шкоди для суспільства, колективу, особистості, що проявляється в діяльності» [9, с. 38].

У сучасній вітчизняній юридичній літературі соціальна відповідальність розглядається: у негативному (ретроспективному, пасивному) аспекті (М. С. Малейн); у позитивному (перспективному, активному, проспективному) аспекті (В. М. Кудрявцев) та як цілісне явище у єдності двох аспектів (Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутьян).

Різноманіття існуючих поглядів на сутність соціальної відповідальності зумовлює різноманіття підходів до виокремлення її видів, класифікацій. Проте поряд з цим виокремлення юридичної відповідальності як самостійного виду соціальної притаманне теоретичним поглядам майже всіх сучасних вчених правознавців, що призводить до необхідності розгляду юридичної відповідальності у зв'язку із соціальною.

У зв'язку з цим, у межах широкого праворозуміння, в рамках якого є декілька підходів, юридична відповідальність розглядається в контексті виділення двох аспектів (сторін) – негативного (І. С. Самошенко, М. Х. Фарукшин, О. Є. Лейст, Л. С. Явич) і позитивного (Б. Т. Базилев, Н. Д. Табунов, В. Л. Тархов); передбачає наявність різних форм реалізації (О. В. Іваненко, Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутьян).

Юридична відповідальність покликана забезпечувати нормальний розвиток суспільних відносин, регулювання яких здійснюється нормами права. Вона виступає у якості механізму, який сприяє суспільно корисному використанню всіма громадянами своїх прав та виконанню ними своїх обов'язків перед державою та суспільством.

В основу юридичної відповідальності закладений механізм, який сприяє соціальній активності людей, добро-

вільному виконанні ними правових приписів та участі в боротьбі з правопорушеннями та іншими негативними явищами.

Висновки. Підводячи підсумок, варто наголосити, що у дослідженні юридичної відповідальності як самостійного правового явища велику роль відіграє розуміння базових понять відповідальності та соціальної відповідальності.

На початкових етапах становлення суспільства відповідальність розуміється найчастіше як внутрішньо особистісна якість. Згодом, з розвитком суспільних відносин, нагромадженням соціального досвіду відповідальність починає розглядатися не лише як взаємозв'язок «особа-особа», але й «особа-суспільство-особа», який з часом набуває чіткіших обрисів.

Сучасному періоду розвитку суспільства, а з ним і науки, притаманні демократизація, плюралізм, підвищення ролі агітаційних, пропагандистських виховних методів, розширення свободи особи і як наслідок – звуження ролі держави, примусових заходів, розставляються акценти на високому рівні свідомості, саморегуляції, глибокого осмислення суб'єктом права своєї поведінки. У зв'язку з цим найбільш розповсюдженим і є широкий підхід розуміння юридичної відповідальності.

Підтримуючи думку сучасних вітчизняних науковців, з якою важко не погодитись, поняття юридичної відповідальності не може існувати окремо від поняття соціальної відповідальності, а має розглядатися як пристосування цього загального поняття до специфічних умов і властивостей права, правової діяльності, до врегулювання правом поведінки людини.

Зокрема, на наш погляд, юридичну відповідальність слід розглядати поза межами винятково негативного аспекту, включаючи до обсягу останньої також і загальний обов'язок діяти правомірно. У такому випадку якщо суспільство почне мислити інакше, то з'явиться додаткова мотивація до правомірної активності.

Таке розуміння юридичної відповідальності є наслідком нової державної політики в галузі прав і свобод людини, становлення і розвитку громадянського суспільства та закріплення пріоритету прав і свобод людини. Правова держава, розбудова якої здійснюється, однією з основних цілей, передбачає більшу ступінь свободи для людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Общ. ред. М. А. Дынника. – М. : Госполитиздат, 1955. – 239 с.
2. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність / Т. О. Чепульченко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право : Зб. наук. праць. – Київ : ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 1(5) – 142 с.
3. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / Под общ. ред. проф. В. С. Нерсесянца. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 832 с.
4. Историко-юридические исследования: Россия и Англия / Редкол.: Графский В. Г., Мамут Л. С. (Отв. ред.), Скрипилев Е. А. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1990. – 109 с.
5. Гольбах Поль. Священная зараза или естественная история суеверия / Политология: хрестоматия / Поль Гольбах ; сост. проф. М. Василик. – М. : Гардарика, 2000. – 369 с.
6. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект) / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Изд-во Харьковского ун-та, 1972. – 160 с.
7. Дж. Милль, Дж. Стюарт. Про свободу : Есе / Пер. з англ. – К. : Основи, 2001. – С. 298–313.
8. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sitimn/2009_21/Genezus_doslidjenna.pdf.
9. Радионова Е. В. Юридическая ответственность как разновидность социальной ответственности: современные проблемы дис. на соискание научн. степени кандидата юрид. наук / Е. В. Радионова. – М, 2007. – 185 с.